

Vztahovost – zásadní charakteristika osoby

úvod do textu W. N. Clarka

Osoba jako nejvyšší uskutečnění bytí

K definici člověka je možné přistoupit ze dvou různých stran. První je vzestupná cesta charakteristická pro Aristotela, který se dívá na člověka jako na ζων λογον εχων (*animal rationale* neboli *živočich rozumový*). Východisko tohoto pohledu je v materiálním světě, v němž člověk patří k nejvyššímu řádu. Jiný přístup může být charakterizován formulací *vtělený duch*. Východiskem tohoto pohledu je jakási Boží perspektiva, tedy sestupný pohled zdůrazňující duchovní stránku člověka, který je nejnižším z duchovních tvorů.

Lidská přirozenost je charakterizována jednotou duše a těla, které se na sebe navzájem odkazují. Rozumová duše je ale zároveň centrem duchovních aktů jako je rozumové myšlení a svobodná vůle. Ty tělo transcendentují, nejsou tělesné, rozlehlé povahy, a proto musí mít svůj vlastní akt bytí, který pak jakoby „propůjčují“ i tělu. Proto může žít lidská duše i nezávisle na těle, i když je třeba říci, že v ní i tehdy zůstává jakási vnitřní orientace na hmotný, tělesný život. Rozumová duše tedy není jen pouhou formou, ale je duchem schopným působit jako forma těla.

Svobodná vůle tíhne k dobru. Je to duchovní schopnost, která není striktně vázána na tělo, představuje tíhnutí k dobru nikoli pouze smyslovému, ale k dobru jako takovému. Podobně rozum je schopen uchopit jsoucno jako svůj přiměřený objekt. Také není omezen tělesnými hranicemi a hledá jsoucno v nejvyšší míře, tedy plnost jsoucna, jinými slovy hledá Boha. Pro člověka je toto spontánní a přirozené směřování k plnosti bytí a absolutnímu dobru zcela charakteristické. Člověk je v tomto smyslu poutníkem. Začíná zkušeností s hmotnými jsoucnými a smyslovými dobry, až postupně stále více spěje ke jsoucnu a dobru neomezenému. Toto putování není osamělé, ale má vztažnou povahu – společenský charakter. Vztahovost zakořeněná v lidské přirozenosti na základě hledání plnosti a na základě vzájemné pomoci a odkázanosti v tomto hledání, je zdrojem sociální složky lidské personality.

Toto lidské putování je pak také dějinné. Lidská přirozenost je součástí celku vyvíjejícího se materiálního světa. V minulých epochách se na tuto stránku lidského života kladl mnohem menší důraz než je tomu dnes. Pozornost se soustřeďovala více na hledání neměnných zákonů přírody. Přirozenost i dějinnost svou dva důležité prvky, které do sebe nelze dost dobře oddělit. Zrušit jedno ve prospěch druhého vede k nesmyslům. Dějinnost je důležitým prvkem lidského života a zdrojem kreativity. Člověk je v čase schopen aktualizovat nesmírné množství možností, které má. Je jediným živočichem, který si prostřednictvím kreativity (kultura, technologie apod.) svou dějinnost uvědomuje a sám dotváří. Člověk je tedy duchovně-tělesná jednota hledající nekonečnou plnost jsoucna, a to ve společenských vztazích k jiným lidem, na cestě materiálním světem vstříc svému transcendentnímu cíli.

Osoba jako sebe-vlastnictví

Bytí je vztahové, je to bytí-ve-vztahu. Všechna reálná jsoucna jsou jednak jako taková „o sobě“ vnitřně jediná a identická, jednak komunikují s jinými jsoucnými. Je to statický a dynamický aspekt jsoucen. Jsoucna nejsou pouze statická a bez vztahů, ani svět není ryzím komplexem vztahů bez jakéhokoli stabilního základu.

Je známo, že R. Descartes považoval existenci subjektu (tj. mého „já“) za evidentní (odtud jeho *cogito, ergo sum*), a problém pro něj představovala existence okolního světa, která už evidentní není. Postup poznání podle něj směřuje od subjektu k objektu a toto přemostění není vůbec snadné. Fenomenologický přístup descartovskou otázku po existenci

vnějšího světa považuje za bezsmyslnou. „Já“ je totiž od počátku nikoli izolovaným bytím, ale bytím-ve-světě. Bytí „já“ je vždy „bytí-v“ a „bytí-s“. Izolované „já“ je absurdní představa. Uvědomění si „Já“ vzniká tehdy, když se dítě naučí vydělit se z okolního prostředí (kdy aktualizuje svou specificky lidskou schopnost sebereflexe). Do této doby se dítě chápe v celku se svým okolím. Nejedná se tedy o nalezení okolního světa na základě „já“, ale o nalezení „já“ na základě světa, jehož jsem součástí. Fenomenologický přístup se zde snaží jít před konceptualizaci, tj. k prvotnímu poznání, k prvotní zkušenosti a k prvotnímu kontaktu ze světem. Podobně i jiný descartovský problém – uvědomování si vlastní existence jako tělesné – je považován za pseudoproblém. Vnímání vlastní tělesnosti je tak silné, že pochybovat o něm může být spíše projevem psychické nemoci než seriózní úvaha. Stejně tak dobře vnímám tělesnost jiných osob. Proto je nemožný i solipsismus.

Důležitým rysem osoby je v tomto kontextu vědomí si sebe sama a rozhodování o sobě samém. Člověk je svým vlastním pánem. Dá se také mluvit o sebe-vlastnictví, které se projevuje na úrovni poznání (sebepoznání, vědomí si sebe sama, mluvení v první osobě – „já“) a jednání (projevy svobodné vůle, sebe-určení).

Vědomí sebe sama

Osoba si uvědomuje sebe sama jako subjekt – tato schopnost nám umožňuje smysluplně mluvit o „já“. Nerozumná zvířata – ať mohou mít jakkoli dobré poznání – tohoto obratu k sobě samému schopna nejsou. Člověk je ale hmotná a rozlehlá bytost a to má vliv i na způsob vědomí si svého „já“. Jeho vědomí sebe sama je zprostředkované. U duchovních bytostí mimo materiální svět je takové vědomí sebe sama přímé, bezprostřední a úplné. Není zde onen postupný proces poznávání a učení se jako u lidí. Lidské rozumové vědomí sebe sama začíná nejprve možnostmi, která se postupně aktualizuje. Nejprve přicházíme k materiálnímu světu a pak reflexí nad svým poznáním ke zdroji těchto schopností – k „já“. S tím je spojeno i uvědomování si některých objektů jako podobně sebe-vědomých (jiných osob) a navazování vztahů na interpersonální úrovni. Tento proces probíhá v podstatě celý život. Člověk postupně navazuje vztahy a vymezuje se vůči různým osobám, a tím lépe a lépe poznává to, co patří k jeho osobě. Tento proces nikdy nekončí, „já“ je samo pro sebe zároveň tím neznámějším a nejtajemnějším.

Sebe-určení

Osoba je odpovědná za své skutky. Je totiž jejich skutečným zdrojem, nikoli pouze nástrojem nebo nevědomým činitelem. Morálka je možná pouze tam, kde je „já“ které si uvědomuje sebe sama a vládne samo sobě. Tento fakt je důležitý pro základní pojetí etiky. Pokud akceptujeme nominalistický přístup, který považuje mravní normy za dané z rozhodnutí vyšší autority, kde vůle této autority je jediným a dostatečným důvodem těchto norem, dostáváme se k degradaci osobního bytí bytostí těmito normám podřízeným. Je to etika čistě obedienční (z lat. *oboedio*, poslouchat), čili etika poslušnosti. Člověk jako osoba je však nakloněn k tomu, aby plně využíval toho co ho dělá osobou. Mravnost pro něj nemůže být pouhou poslušností, ale musí to být vědomým angažovaným rozhodnutím se pro to, co je poznáváno jako dobro. Pro poslušnosti normě se tak člověk rozhoduje proto, že onu normu poznává jako dobrou a žádoucí. Tento přístup vyjadřuje klasická formulace: *Staň se plně tím, co jsi*. Jinak řečeno, člověk má své svobodné skutky, jejichž je pánem, řídit směre, který nepopírá jeho vlastní lidství, ale naopak ho potvrzuje a rozvíjí. Nemravný skutek degraduje člověka, protože není v souladu s tím, co dělá člověka člověkem. Zachycuje to i běžný jazyk, který mluví o *nelidském jednání*. Snaha lépe poznat zdroj takto chápaných etických norem, tj.

lidskou přirozenost, je tedy rozvíjením vědomí sebe sama, které vede k dokonalejšímu sebe-vlastnění a následně i k dokonalejšímu sebe-určení.

Poslušnost je jistě chvályhodnou ctností, ale musí být vždy předcházena rozumností. Konat na základě poslušnosti způsobem, který by byl proti vlastnímu poznání dobra, a tudíž proti vlastnímu svědomí, je nemravné, nezodpovědné a degraduje člověka z úrovně osobního bytí až na jakýsi automat. Proti vlastnímu svědomí nelze jednat ani na příkaz generála, prezidenta, papeže nebo třeba anděla.

Tyto úvahy vedou k následujícímu rozlišení naší vědomé a svobodné činnosti: Když se člověk rozhoduje k nějakému jednání, směřuje toto jeho rozhodnutí jedna navenek, směrem k úkonu, o který se jedná a formuje ho, jednak do nitra člověka, směrem k subjektu, který je původcem daného rozhodnutí a činnosti, a formuje jeho charakter. Každé lidské rozhodnutí má tedy dvojí účinek a dvojí směřování: ovlivňuje skutky a utváří osobnost. Svou činností člověk nepřetváří pouze materiální svět okolo sebe, ale také vlastní osobu.

Takové rozvíjení vlastní osobnosti prostřednictvím sebe-poznání a sebeurčení prohlubuje také vědomí a držení vlastního „já“. Pokud člověk jedná pouze na základě vnějších popudů, ať už se jedná o hedonické pohnutky, radikální a slepé podřízení se autoritě apod., jistým způsobem ztrácí své vlastní „já“, ztrácí nejhlubší základ své identity. V náboženské spiritualitě se často o „ztrátě“ nebo „zřeknutí se“ sebe sama mluví jako o ctnosti nebo žádoucím cíli. V takovém smyslu je to ale zřeknutí se přízemních tužeb, ve prospěch pravého základu lidského bytí, jímž je v kontextu náboženské spirituality povolání ke svatosti, ke společenství s Bohem. V žádném případě se tedy nejedná o popření sebe sama ve smyslu depersonalizace.

Mluví-li se o sebe-určení, myslí se tím přesně to, co se říká. Lidská osoba realizuje svou personalitu ve vztazích, ale tyto vztahy nejsou čímsi bytostně prioritním, co by teprve člověka vytvářelo. Některé filosofické přístupy tvrdí právě takový směr priority. Něco takového je ale zapřahat koně za vůz. Nejprve zde musí být osoba vybavená potenciálními možnostmi tuto svou personalitu uskutečňovat a rozvíjet, a teprve potom vztahy k jiným osobám, které personalitu osoby realizují, manifestují a prohlubují. Malé dítě je osobou, přestože zdaleka nemá své schopnosti sebe-poznání, vědomí sebe sama a sebe-určení rozvinuté. Jak roste, učí se tyto své schopnosti a možnosti uplatňovat a rozvíjet, a tím svou personalitu rozvíjí směrem k plnosti. Pokud bychom považovali vztahy za ontologicky prioritní, znamenalo by to že dítě není osobou do té doby, dokud není schopno navázat vědomé vztahy, které jeho personalitu ustaví. V jiné verzi takového přístupu se člověk stává osobou až tehdy, naváží-li s ním vztahy ostatní lidé. Existují autoři, kteří pokládají za počátek lidského osobního života okamžik, kdy matka akceptuje své těhotenství a dítě ve svém lůně jako novou živou bytost, která je jejím dítětem. Takto převrácené pořadí substanciálního a relačního charakteru osoby vede ke značným nesrovnalostem, je silně protiintuitivní a odporuje i základním logickým kategoriím, neboť jakýkoli vztah předpokládá (nekonstituuje) členy, mezi nimiž tento vztah nastává. Osoba je tedy určována sama sebou, nikoli svými vztahy k jiným nebo od jiných.

Je třeba zdůraznit, že podobně jako poznání sebe sama není nikdy dokonalé, neboť existuje celá řada „temných míst“ podvědomí, promísení fantazie a vzpomínek, nejistota ohledně vlastních preferencí, vlastních pohnutek a vlastního chtění, existuje i spousta tlaků, podnětů a faktorů, které omezují naše svobodné chtění. Vědomí sebe sama i sebe-určení není dokonalé, a lidský život představuje cestu ke zdokonalování a naplňování těchto osobnostních rysů, které ale v horizontu lidského pozemského života nemůže být dovedeno k plnosti. Na této úvaze se zakládá i jeden ze směrů argumentace ve prospěch osobního přežití fyzické smrti člověka. Vychází se při tom z nemožnosti reálného rozporu uvnitř lidské přirozenosti, která obsahuje vzepětí k plnému poznání pravdy a k dosažení plnosti dobra, což je však

v pozemském životě nerealizovatelné. Naším úkolem bytostí osobních je ale snaha dosáhnout maximálního využití našich kapacit sebe-poznání a sebe-určení. Od útlého dětství, které se teprve vlastní „já“ počiná uvědomovat, až po zkušené a osobnostně stabilizované stáří, kdy člověk zúročuje bohaté zkušenosti se světem i sám se sebou.

Osoba jako vztažné a komunikativní jsoucno

Dosud šlo o člověka jako o osobu, která si uvědomuje a utváří sebe sama. V této souvislosti bylo často připomínání vztahové bytí člověka, ale vždy jen jako výsledek toho, co dělá osobu osobou *ad intra*. Jinak řečeno, ze dvou konstitutivních oblastí – substanciality a relationality, byla pozornost soustředěna na substancialitu osobního bytí. Nyní je namísto soustředit se na vnější svět, na vztahy, které osoba konstituuje. Už proto, že osoba může své vnitřní schopnosti a síly probudit a realizovat pouze na podnět vnějšího světa, tím, že začíná vstupovat do vztahů. Uvědomění si vlastního „já“ není dost dobře možné bez uvědomění si nějakého „Ty“ a navázání interpersonálního vztahu Já-Ty, který dostává třetí člen uchopením sítě interpersonálních vztahů jako projev „My“, tedy společenského charakteru osobního života. Pro člověka je bytí ve společenství něčím zcela přirozeným a spontánním. Své vlastní „Já“ člověk objevuje pomocí toho, že nějaká jiná osoba ho začne oslovovat jako „Ty“. Tím, že se člověk stává pro jiného „Ty“, začíná se prohlubovat poznání jeho vlastního „Já“. To probíhá na mnoha rovinách a stupních. Dítě poznává své „já“ prostřednictvím svých rodičů, kteří se k němu vztahují jako k milovanému „ty“, později začíná navazovat rovné vztahy se svými vrstevníky, kde se vymezuje jako svébytný jedinec, dále se pak v pubertě vymezuje jako bytost určitého pohlaví vůči pohlaví druhému, a jako sebe-určující bytost vůči autoritě rodičů a nadřízených. V dalším životě pak člověk rozvíjí své vztahy k lidem v různých rolích, jako je role rodiče nadřízeného, podřízeného, občana, zákazníka, profesionála apod. Všechny tyto role prohlubují realizaci vztahů, které prohlubují rozvíjení personálního bytí. V této souvislosti se vrací zdroj slova *persona* – tj. myšlenka na osobu jako na masku, jinak řečeno na sociální roli, kterou na sebe člověk bere. Být osobou znamená brát na sebe celou řadu rolí, v nichž se člověk musí chovat dílem podle své vlastní povahy a cítění, dílem podle přijetí určitého vztahového rámce, tj. sociální role. Každý jistě cítí, že se policista, učitel nebo lékař nemohou chovat jako zastánci svých „úřadů“ zcela spontánně. Jsou vázani určitým společenským územ, rolí, která se od nich očekává. Podobně i u rodiče, generála nebo třeba prodávče. To, že je člověk schopen vzít na sebe „masku“ společenské role a vřadit se tak v jistý okamžik do určitého typu společenských vztahů, prohlubuje jeho schopnost navazovat vztahy a realizovat tak svou osobnost. Je to věc do jisté míry paradoxní, protože přijetím role se člověk zřiká projevů své spontaneity, tedy svého „pravého já“. To ale patří k odpovědnému formování sebe sama a k zaujetí určitého místa ve společnosti, které je prospěšné druhým lidem. Lékař, který projevuje nahlas svou nejistotu, voják, který ukazuje své obavy před bitvou, rodič, který se dítěti svěruje se svou bezradností s výchovou, prodávč, který dává zákazníkům pocítit vlastní rozladěnost apod. hrají svou sociální roli špatně, znejišťují ostatní lidi, kterým ve své funkci měli sloužit. Taková „upřímnost“ je kontraproduktivní a neprospívá ani nositeli společenské role, ani společnosti.

Člověk se tedy stává plně člověkem jen jako „plurál“, je-li vetkán do sítě mezilidských vztahů, které mu jeho seberealizaci umožňují. Zde se ukazuje také silně personalistický ráz křesťanského pojetí člověka, který je vždy bytím pro druhé, včetně jeho konečného cíle, které je charakterizováno společenstvím s Bohem a se svatými.

Společenský vztahový charakter lidského bytí má tedy také svůj receptivní rozměr. Není jen dávající a sebe-rozvíjející, ale také přijímající a naslouchající. Tento bod by mohl vést k nepochopení pravého charakteru personální receptivity. Jestliže totiž něco přijímám, znamená to, že to dosud nemám. Receptivita tak může být unáhleně ztotožněna

s nedokonalostí. Receptivita osoby ale rozhodně nevyjadřuje pouze negativitu nebo privativní nedostatek. Receptivita naopak ukazuje schopnost navazovat vztahy, obohacovat druhé a rozvíjet svou vlastní identitu. Receptivita je předpokladem plné realizace osobního bytí, protože ta je nemyslitelná bez navazování vztahů a společenského rozměru lidského života.

Osoba jako jsoucno transcendingící samo sebe

Náboženství lze definovat jako osobní, životní vztah k transcendentní skutečnosti. České slovo *náboženství* ale plně nevystihuje, co se tímto jevem obvykle myslí. Většina jazyků používá nějakou variantu latinského *religio*, které nemá ve svém kořeni přímo slovo „Bůh“ tak, jako slovo české. Religio je tedy pojem poněkud méně určitý a tedy asi i širší, než to, co sugeruje slovo náboženství. Proto je lépe se v definici držet termínu „transcendentní skutečnost“, tzn. něco, co člověka přesahuje, co je za jeho horizontem, a nikoli přímo slova Bůh. Člověk tedy hledá něco, co ho přesahuje, přičemž toto hledání je nesmírně obtížné a dlouhodobé.

Pro člověka je hledání tohoto transcendens bytostné a přirozené, v závislosti na dispozicích, schopnostech, výchově a kultuře nabývá různých forem. Nejběžnější jsou více či méně pevně definované „náboženské systémy“ (náboženství), realizované např. jako církve nebo jiná společenství věřících.

Druhá otázka je možnost nalezení pravdivé odpovědi na tyto otázky. Tato otázka už z větší části přísluší jiným disciplínám. Filosoficky je možno argumentovat v určitém rozsahu - např. tím, že se dokazuje existence nejvyššího jsoucna, které je příčinou ostatního světa, že toto jsoucno je jediné apod. Ale tím se zachycuje jen jeden ze dvou důležitých aspektů religiozity - obsah onoho pojmu transcendentna. Další skutečností musí být samotný bytostný vztah člověka k této realitě.

Pro antropologickou úvahu ale nebude nejzajímavější zabývat se otázkami Boží existence, ale problémem hledání tohoto transcendentna a v nitru člověka zakořeněná touha po něm. Jinak řečeno pozornost se nyní soustředí na sebe-transcendingící charakter osobního bytí člověka. Tento aspekt lidské osoby vyjádřil asi nejlépe Augustin svou často citovanou větou z knihy *Vyznání*: „nepokojné je naše srdce, ó Bože, dokud nespočine v Tobě.“

Jak bylo řečeno výše, člověk nesmí ztratit vědomí sebe sama a sebe-určení, tj. nesmí ztratit své vlastní „já“. Musí se ale na druhé straně zřítí sebe-střednosti. V tomto smyslu ztratit vlastní „já“ musí. Musí se chápat takový, jaký opravdu je, a nesmí ze sebe udělat božstvo, které stojí ve středu celého Vesmíru. Tím se nemyslí pouze důraz na své vlastní „já“, ale i na „člověka“ o sobě, jakoby tím nejvyšším bytím byl sám člověk jako druh. V tomto smyslu je člověk povinen hledat něco, co ho převyšuje a tato povinnost není něčím vnuceným zvnějšku, ale vyvěrá ze samé lidské přirozenosti. Osvícenské postavení člověka do středu celého bytí člověka degraduje a omezuje jednu z nejdůležitějších schopností a hnutí osobního bytí člověka – spění k tomu, k čemu vede touha poznání a chtění: k plnosti poznání a dobra.